

Світлана Закірова (м. Київ)

Підприємницькі стратегії щодо формування житлового фонду Донбасу у XIX – на початку XX століття

У статті проаналізовано діяльність підприємців Донбасу щодо формування житлового фонду індустріальних підприємств. Зазначено урбанізаційні зміни краю внаслідок розвитку промисловості. На підставі архівних документів доведено, що розвиток індустріального виробництва краю без створення робітничих колоній був не можливим. Наявність житлового фонду на підприємстві виступала позитивною характеристикою на користь справи підприємця. Досліджено різні стратегії вирішення підприємцями проблеми житлового забезпечення працівників рудників та заводів регіону. Розглянуто рівень фінансування житлового фонду промисловцями та вартість користування житловими приміщеннями робітниками.

Ключові слова: житловий фонд, промислове селище, робоча колонія, урбанізація, підприємець, Донбас.

Svitlana Zakirowa

Entrepreneurial strategies for building the housing of Donbass in the XIX – the beginning XX century

In the article the features of activity of businessmen of Donbass are considered to the sphere of housing building as a result of capitalist development of industry, the terms of housing workers of mines and factories are analyzed by the businessmen of region. On the basis of archival documents proved that the development of industrial production of the region without the establishment of work colonies was impossible. Availability of housing stock in the enterprise advocated positive characteristics in favor of the entrepreneur. It is investigated various strategies to address employers the problem of housing for of workers of mines and plants in the region. It is defined the level financing industrialists available housing and the cost to use the living quarters the workers.

At the enterprises of Donbass there were various the practice of providing housing workers: free, with partial or full payment. In some large enterprises factory towns were divided into administrative and operational colony. All the houses belong to the company, however, have a different accomplishment. The quality and size of the housing stock was varied, varied and the conditions for its granting.

Entrepreneurs and the state recognized that hygienic living conditions of that period were not always satisfactory. Difficult social situation of the settlements in the region has forced the state to establish special institutions for the control of medical and sanitary-hygienic conditions of living of workers.

Key words: housing, industrial settlement, working colony, urbanization, entrepreneur, Donbass.

Светлана Закирова

Предпринимательские стратегии по формированию жилого фонда Донбасса в XIX – начале XX века

В статье проанализирована деятельность предпринимателей Донбасса по формированию жилого фонда индустриальных предприятий. Указаны урбанизационные изменения края в результате развития промышленности. На основании архивных документов доказано, что развитие индустриального производства края без создания рабочих колоний был невозможным. Наличие жилого фонда на предприятии рассматривалось положительной характеристикой в пользу предпринимателя. Исследованы различные стратегии решения предпринимателями проблемы жилищного обеспечения работников рудников и заводов региона. Рассмотрены уровень финансирования жилищного фонда промышленниками и стоимость пользования жилыми помещениями рабочими.

Ключевые слова: жилой фонд, промышленный поселок, рабочая колония, урбанізація, підприємств, Донбас.

Соціально-економічний розвиток України на будь-якому історичному етапі вимагає вирішення цілої низки невідкладних завдань у сфері задоволення соціальних потреб населення як усієї країни, так і окремих її регіонів. Особливо гостро постають ці проблеми за часи суттєвих трансформаційних процесів в економіці, що відбувалися наприкінці XIX – на початку XX століття.

Одну з важливіших проблем соціального розвитку складає житлове будівництво. Проблема формування житлового фонду Південно-Східного регіону України та житлового забезпечення робітників підприємств індустрії наприкінці XIX – на початку XX ст. до сьогодні так і не стала темою спеціального історичного дослідження, хоча окремі її аспекти розглядаються в роботах Е. Е. Крузе¹, Т. І. Лазанської², А. М. Михненка³, В. І. Подова⁴, В. Г. Ляшенка⁵, В. В. Крутікова⁶. Тому метою даної статті є в певній мірі надолуження цієї прогалини, спроба з позицій сучасної історичної науки проаналізувати стратегії підприємців щодо формування житлового фонду промислових закладів і населених пунктів у регіоні.

За умов бурхливого капіталістичного розвитку Донбасу наприкінці XIX – на початку XX століття, зростання чисельності робітничого класу у районі формування підприємств вугільної, металургійної, машинобудівної промисловості проблема забезпечення працівників житлом складала чи не найголовнішу. Держава, всіляко підтримуючи приватну ініціативу у промисловості, ніяким чином не турбувалася про забезпечення нових підприємств робочою силою. Нестача місцевих працівників у районі

створення великих підприємств приваблювала заробітчан з інших регіонів і змушувала підприємців брати їх на роботу. Саме на рудники, заводи, фабрики Донбасу їхали влаштовуватися на роботу колишні селяни. Провідний фахівець з історії України О. Реєнт вважає, що відрив від землі й підсобного господарства був однією з важливих тенденцій формування українського пролетаріату у другій половині XIX – на початку XX століття. Серед інших визначальних рис генези робочого класу в Україні він виділяє зростання його інтернаціонального компоненту за рахунок прийшлих білоруських і російських селян та робітників. Важливим регіоном їх осідання ставав Південно-Східний регіон України. 52–56% робітників Донбасу були вихідцями саме з російських губерній⁷. Промисловий бум на південному сході України суттєво підвищив загальний промисловий потенціал України, однак, не був позбавлений внутрішніх диспропорцій та суперечностей: промисловість регіону виконувала функції поставника сировини та енергоносіїв, робоча сила сектору рекрутувалася переважно в промислових центрах Росії⁸.

У довідковій книзі Катеринославської губернії на 1913 рік відмічалось, що прийшло населення губернії складало 757 283 особи (23,1% усього населення губернії) і було зайнято у більшості на підприємствах фабрично-заводської та гірничої промисловості⁹. Це реально підтверджується відомостями архівних справ про робітників, наприклад, кам'яновугільних копалень Алмазного рудника, Боківських рудників Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, заводу Гарт-

¹ Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса в России в 1900–1914 гг. / Э. Э. Крузе. – Ленинград: Наука, 1981. – 143 с.

² Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: 36. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 114–136.

³ Михненко А. М. Історія Донбасу. 1861–1945 рр. / А. М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – 464 с.

⁴ Подов В. И. Донсода. Очерк из истории Донецкого ордена Ленина содового завода им. В.И. Ленина / В. И. Подов. – Донецк: Донбасс, 1969. – 134 с.

⁵ История предпринимательства в Украине (1861–1917) / Сост. В. Г. Ляшенко. – Донецк: ДиЭХП, 1998. – 146 с.

⁶ Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.

⁷ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт ; Інститут історії України НАН України. – К.: [б.в.], 2003. – С. 141.

⁸ Кульчицький С. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі : [дослідження] / Кульчицький С., Якубова Л.; НАН України, Ін-т історії України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 95.

⁹ Справочная книга «Весь Екатеринослав». – Екатеринослав : [б.в.], 1913. – С. 85.

мана у Луганську, де працевлаштовувалися селяни Тамбовської, Орловської, Воронежської, Курської, Казанської, Харківської, Чернігівської губерній.

В умовах недостатньої кількості житлового фонду для працівників, а інколи і його повної відсутності, розвиток виробництва без створення робітничих колоній був не можливим. Підприємці, піклуючись про організацію виробничого процесу, повинні були водночас вирішувати і це соціальне завдання. Так, гірничий інженер П. Горлов під час влаштування кам'яно-вугільних копалень Південно-Російського Товариства головною проблемою вважав «відсутність робітників у малонаселеній місцевості у той час, коли інтенсивна розробка потребувала вмілих рук»¹⁰. Саме ці причини виділяє і Бахмутський повітовий справник у рапорті Катеринославському губернатору у 1900 році про найм промислових робітників у Центральних та Північно-Східних губерніях імперії¹¹.

У зв'язку з такими обставинами, поширеною практикою заснування промислових підприємств складного виробничого циклу Донбасу було те, що на нове місце підприємці привозили разом з обладнанням і устаткуванням певну частину кваліфікованих робітників та інженерно-технічних кадрів. Зокрема, після заснування у 1869 р. Новоросійського Товариства Дж. Юз почав водночас будівництво заводу і колонії, оскільки разом з машинами і обладнанням з Англії до нового підприємства приїхало 70 працівників, серед яких доменний майстер та кваліфіковані робітники¹². Завод акціонерної компанії Південно-Російського Дніпропетровського металургійного товариства був заснований у Царстві Польському на Віслі бельгійським Товариством «Кокериль» разом з Товариством Варшавського сталеливарного заводу, а пізніше проданий Південно-Російському Товариству. А у 1889 році завод разом з машинами, майстрами та робітниками був перевезений у с. Кам'янське Катеринославської губернії¹³.

Навіть у тих випадках, коли підприємство організовували на місці колишніх промислових закладів, унаслідок зростання потужностей виробництва чисельність робітників збільшувалася у десятки разів. Нові працівники були як місцевими мешканцями, так і заробітчанами, що приїжджали на підприємство з сусідніх районів, а відтак потребували житла. Зростання обсягів виробництва і чисельності працівників яскраво демонструють дані розвитку Голубовського рудника, розташованого біля с. Голубовка Слово-сербського повіту Катеринославської губернії. У 1863 році підприємець І. Уманський орендував у поміщика Голуба землі з покладами вугілля і заснував тут дві вертикальні шахти, на яких працювало 25–30 осіб. Річний видобуток вугілля складав 6 тис. пудів. На кінець 60-х років на руднику було вже вісім шахт, а видобуток у 1866 році склав понад 501 тис. пудів вугілля¹⁴. На початку 80-х років XIX століття рудник вважався найбільшим в Алмазьянському гірничому окрузі та видобував вже до 3 млн пудів вугілля на рік. У 1892 році шахти Голубовського рудника видобували вже 9 млн. пудів вугілля. А напередодні Першої світової війни рудник складався з п'яти шахт, кожна з яких у середньому видобувала 24 тис. пудів вугілля лише за добу, тобто 8,8 млн. пудів щороку. Загалом на руднику на цей час працювало 3 375 осіб¹⁵. Чисельність шахтарів з 1863 по 1913 рік збільшилась з 25–30 до 3 375 осіб, тобто більш ніж у 120 разів, або щорічно у середньому зростала у 2,4 рази!

За таких умов піднесення промисловості у Донбасі у другій половині XIX – на початку XX століття вирішення житлової проблеми було вкрай необхідне як робітникам, так і підприємцям. Тільки за даними 1900 року промисловцями Катеринославської губернії на утримання житла було витрачено 68,16 тис. руб¹⁶. Оскільки держава повністю відмежувалася від житлового будівництва, забезпеченням житлом робітників

¹¹ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф.11, оп. 1, спр. 351, арк. 8.

¹² *Михненко А. М.* Історія Донбасу. 1861–1945 рр. / А. М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – С. 14.

¹³ Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии за 1913 г. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1914. – С. 37.

¹⁴ *Фомин П. И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Харьков: Тип. Б.Бенгис, 1915. – С. 132.

¹⁵ История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. В 26 томах. / Зав. ред. В.М. Кулаковский. – К.: Институт истории АН УССР. Главная редакция Укр. сов. Энциклопедии, 1976. – С. 233, 235.

¹⁶ *Лазанська Т. І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: 36. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 129.

власних заводів, рудників, фабрик стало турботою підприємців. Навіть державні підприємства, що працювали у регіоні, практично не створювали житлового фонду. Наприклад, на початку ХХ ст. патронний завод у м. Луганськ, що належав казні, мав лише 13 квартир для вищих службовців, хоча підприємство надавало роботу 1 150 робітникам та 35 службовцям¹⁷.

У забезпеченні житлом робітників для промисловців існувало дві можливості: або надавати житло, або виплачувати досить високу заробітну плату для найму працівниками будинків та квартир. Другий шлях розв'язання житлової проблеми був серйозно обмежений браком вільних приміщень, а відтак ціни на житло були досить високими. Крім того, підприємці певним чином «економили» на робітниках, сплачуючи їм невелику зарплату. Таким чином, забезпечення робітників житловими приміщеннями було проблемою самих підприємців, оскільки в умовах механізації виробництва, організації високотехнологічних підприємств з кільказмінною працею вкрай необхідним ставало утримання працівників при підприємствах.

Кількість та якість житла на промислових закладах Донбасу дуже розрізнялася. Це залежало, насамперед, від фінансових можливостей власників, особистих якостей підприємців. Вони не розглядали створення робітничих колоній як благодійницьку акцію, а підходили до вирішення житлових проблем з суто прагматичної точки зору. Підприємці були вимушені будувати житло на власний кошт, без будь-яких компенсацій з боку держави, і тому значна частина промисловців якісне житло пропонувала лише інженерно-технічним та висококваліфікованим робітникам. Решта ж працівників мешкала у приміщеннях казарменого та барачного типів, далеких від сучасного уявлення про комфорт. Проте навіть такого житла вистачало не всім працівникам. Так, на содовому заводі акціонерного товариства «Любимов, Сольве і К^о» у 1902 р. працівники мешкали у казармах та землянках, але і таким житлом було забезпечено 750 з 1 250 працюючих робітників, тобто 60%¹⁸.

Хоча якість пропонованого промисловцями житла викликала серйозні нарікання, все ж таки робітники (особливо неодружені), яким не вистачило квартир та кімнат, і вони були вимушені знімати житло за власний кошт у міщан та селян, прагнули отримати заводське житлове приміщення. Життя у приватних будинках поза межами заводських колоній було також досить складним, далеко не комфортабельним, і до того, ще й недешевим. Колишній шахтар О. Денисов згадував, що він знімав «квартиру» за 3 руб. на місяць на таких умовах: в однокімнатному маленькому будинку мешкали 9 осіб (три постельці, власник з дружиною та їх четверо дітей)¹⁹.

Певна частина робітників забезпечувалися безкоштовним заводським житлом, а у деяких випадках вони мали можливість його продажу після того, як відпрацюють певний час на підприємстві. Існували різні види пропонованого житла: окремі будинки; квартири для тих, хто мав родини; кімнати для одружених і просто казарми, де мешкали частіше за все неодружені працівники. Житло розподілялося виходячи з кваліфікації та стажу роботи робітника на підприємстві. Інколи підприємці надавали матеріали для будівництва будинків самими працівниками. Так, Південно-Російське товариство на кінець ХІХ століття мало 44 будинки для службовців рудника, 10 великих кам'яних казарм для одружених робітників та 177 дерев'яних та кам'яних будинків. Окрім того, працівники за бажанням могли самостійно збудувати собі житло з пропонованих підприємством матеріалів. Після звільнення з руднику кожному працівнику надавалося право продати будинок, що був збудований з рудничного матеріалу, і взяти гроші собі. Єдиною вимогою такого продажу було те, що покупець повинен обов'язково був бути працівником Товариства. Якщо робітнику не вдавалося продати дім, то він передавав його Товариству, за що отримував 10 руб. Бажаючі робітники мали змогу стати власниками звільненого житла, викупивши його у рудничної контори за ті ж 10 руб. Керівництво Товариства звертало увагу на якість нового житла, намагалося забороняти будувати недостатньо широкі та високі будинки²⁰.

¹⁷ Лазанська Т.І. Вказана праця. – С. 273.

¹⁸ Подов В. И. Донсода. Очерк из истории Донецкого ордена Ленина содового завода им. В.И. Ленина. – Донецк: Донбасс, 1969. – С. 12.

¹⁹ История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. В 26 томах. / Зав. ред. В.М. Кулаковский. – К.: Институт истории АН УССР. Главная редакция Укр. сов. Энциклопедии, 1976. – С. 460.

²⁰ История предпринимательства в Украине (1861–1917) / Сост. В. Г. Ляшенко. – Донецк: ДИЭХП, 1998. – С. 68.

На підприємствах Донбасу існувала різна практика надання робітникам житла: безкоштовна, з частковою та повною оплатою. Наприклад, керівництво Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства надавало шахтарям Алмазного рудника безкоштовні житлові приміщення²¹. Власники Боківських антрацитових рудників Д.Г. Красильщик та Є.Є. Шарапов за користування квартирою, лазнями, постачання води та вугілля для опалення утримували з робітників плату розміром 0,7 руб. щомісяця, але реальне утримання квартири за документами обходилося у 6,5 руб²². Квартирну плату у розмірі 1–4 руб. з частини робітників та службовців відповідно до якості зайнятого житла отримувало керівництво Донецько-Юр'євського металургійного заводу²³.

Безкоштовне забезпечення житлом не було правилом, тому далеко не усі підприємці, навіть дуже забезпечені, пропонували робітникам заводські квартири за рахунок підприємства. Так, на Харківському паротягобудівному заводі активно проводилося житлове будівництво, утім плата за користування заводським житлом була доволі високою. Квартири були розташовані у дерев'яних та кам'яних будинках. Відповідно до цього плата за житло була різною. За квартиру у кам'яному будинку робітник сплачував підприємству 14 руб. щомісяця, у дерев'яному – 8 руб. Мешканцям квартир дозволялося брати додаткових жильців – постояльців, але лише з числа робітників заводу. Усього лише за серпень 1897 року майстрам цехів пропонувалося розподілити 19 квартир у кам'яних будинках та 40 квартир у 10 дерев'яних будинках. У вересні того ж року було надано під заселення ще 65 квартир²⁴.

На окремих великих підприємствах заводські селища ділилися на адміністративні та робітничі колонії. Будинки в обох з них знаходилися у власності підприємств, проте розрізнялися за комфортністю та благоустроєм.

Як зазначають С. Кульчицький і Л. Якубова, питому вагу спеціалістів складали на промислових підприємствах Донбасу іноземні фахівці і

спеціалісти. Вони не лише домінували серед спеціалістів, що залучалися до розвідки й розробки мінеральних копалин, а й становили більше половини кваліфікованого персоналу, що в подальшому забезпечував функціонування підприємств. Перетинаючись лише на виробництві, іноземні спеціалісти та російське на загал робітництво, існували в неспівставних світах. Перші мешкали в європеїзованих слобідках, відвідували клуби та культурні заклади. Другі – перебивалися в переповнених, необладнаних бараках, позбавлених елементарних надбань цивілізації²⁵.

Наприклад, заводське житло заводу Гартмана у Луганську було розділено на дві колонії – міську та заводську. Міська колонія була віддалена від заводу майже на 2 версти. Тут знаходився двоповерховий будинок керуючого заводом. Квартири старших службовців та інженерно-технічних кадрів були розташовані у 3 особняках, 3 будинках на 2 квартири кожний та двоповерховому будинку з 4 квартирами. Освітлення міської колонії, як і квартир, було електричним. Заводська колонія, на території якої були збудовані одно- та двоповерхові будинки для майстрів, дрібних службовців та робітників, була розташована біля підприємства. Тут знаходилося 9 будинків з 18 квартирами та 7 будинків з 49 квартирами. Обидві колонії мали власне водо-, паро- та електропостачання, що фінансувалося керівництвом заводу²⁶. Витрати на утримання житла складали суттєву частку невиробничих витрат Товариства. Так, у 1905 р., за нашими підрахунками, на ці потреби було витрачено 80 660 руб., що становило 11,4% затрат підприємства²⁷.

Заводська колонія Новоросійського товариства в Юзівці так само розподілялася на 2 частини – англійську та російську. Вони також суттєво розрізнялися і за якістю житла, і за благоустроєм території. Однак навіть за тих умов Комісія з дослідження становища гірничих робітників Півдня Росії, що працювала на заводі та рудниках Товариства у 1905 році, дійшла висновку, що «усі типи житла були у тому чи іншому ступені благоустроєні, хоча казарми й відмічалися тіснявою». Під-

²¹ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. 4, оп.1, спр. 2, арк. 78.

²² ДАЛО, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

²³ Там само, ф. 7, оп.1, спр. 1, арк. 15-15зв.

²⁴ Державний архів Харківської області (далі –ДАХО), ф. 749, оп.1, спр. 184, арк. 2–19.

²⁵ *Кульчицький С.* Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / С. Кульчицький, Л. Якубова / Відп. ред.: В. Смолій; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 110.

²⁶ ДАЛО, ф. 2, оп.1, спр. 17, 1-24 арк.

²⁷ Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 31, арк. 1-24.

приємство Юза забезпечувало значну частину робітників безкоштовними квартирами з опаленням та водою. Окрім приватних будинків малися окремі 2-х та 4-х квартирні будинки, квартири у 1,5–2 кімнати з кухнею (з цементною або земляною підлогою), казарми. Бажаючі мали змогу знімати квартири з платою від 1 до 4 руб. за місяць з безкоштовним опаленням. Влітку вулиці колонії оброблялися водою із знезаражувальною рідиною²⁸.

Враховуючи спогади колишніх робітників заводу Юза про умови життя, можна з певною долею сумніву відноситися до слів комісії. Однак вона робила свої висновки у порівнянні з житловими умовами інших підприємств галузі, які, напевне, були значно гіршими, а на деяких підприємствах заводське житло взагалі було відсутнім. Тому, на наш погляд, не ідеалізуючи стан вирішення житлової проблеми в Юзівці, не слід применшувати внесок керівництва Товариства у створенні житлового фонду селища.

Змушені були вирішувати житлову проблему й інші промисловці Донбасу. Наявність рудничного житлового фонду певним чином виступала як позитивна характеристика на користь справи підприємця. Так, колонія вугільних копалень Катеринославського гірничопромислового товариства налічувала 250 будинків (1 058 квартир) для робітників з родинами, 35 будинків (145 квартир) для неодружених і 29 будинків (60 квартир) для службовців шахт. Житловий фонд при копальнях підприємців Рутченків та Штедингга становив 19 будинків з 30 квартирами для службовців, 15 сімейних будинків на 173 квартири та 9 будинків казарменого типу, розрахованих на 355 осіб. Біля рудників Російсько-Донецького товариства, де працювало 6 420 осіб, була влаштована колонія з 76 будинків на 112 квартир для службовців, 168 сімейних будинків на 789 квартир та 50 казарм на 4 000 робітників²⁹. Добре влаштованою підприємцем О. Алчевським була колонія Каль-

міусо-Богодухівських копалень. Тут існувало 40 будинків на 70 квартир для службовців, 692 будинок з 2 700 квартирами для родинних шахтарів та 71 казарма для 280 робітників³⁰.

Взагалі, за даними Е. Е. Крузе, у 1913 р. тільки 13,8% робітників Півдня Росії мешкало на вільних квартирах, понад 39% – у сімейних будинках та 46% – у житлових приміщеннях казарменого типу, тобто понад 82% працівників забезпечувалося житлом підприємцями³¹.

Серед загалу гірничопромисловців виділялися ті власники, що найбільше уваги приділяли становищу робітників. До них сміливо можна віднести поміщика О. Д. Іванова, який облаштував шахтарське селище водопроводом, побудував 9 будинків на 16 квартир для службовців, 15 казарм для робітників на 360 осіб та 8 родинних будинків на 42 квартири. Якщо взяти до уваги, що на Олександро-Дмитрівському руднику працювало 350 шахтарів та 10 службовців, то зрозуміло, що усі без винятку працівники копалень були забезпечені житлом за рахунок підприємця³².

Проблема житлового забезпечення турбувала підприємців навіть у тих випадках, коли промисловий заклад був розташований у сільській місцевості і використовував селян як робітників заводу. Однак, за таких умов існувала певна специфіка робітничого середовища, оскільки частіше за все селяни працювали на підприємствах лише у зимовий період, коли закінчувалися польові роботи, а влітку підприємці були вимушені наймати прийшлих заробітчан. До того ж, значна частина селянства не бажала постійно працювати у промисловості, а розглядала цю сферу працевлаштування як тимчасову, на період подолання матеріальних негараздів. Так, на цукрово-рафінадному заводі Борисовських у Бахмутському районі окрім місцевих селян працювали сезонні робітники, які приходили з Орловської, Курської і навіть Тамбовської губерній³³. Саме для них

²⁸ Предпринимательство и предприниматели России: от истоков до начала XX в. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 310.

²⁹ По Екатерининской железной дороге. Издание Управления Екатерининской железной дороги. – Выпуск 2. (Часть вторая). – Екатеринослав : Типолитография Екат. жел. дор., 1912. – С. 67, 237.

³⁰ Там само. – С. 91.

³¹ Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса в России в 1900–1914 гг. / Э. Э. Крузе. – Ленинград: Наука, 1981. – С. 113.

³² Кострица Ю. П. У истоков горнозаводского дела. Очерки истории развития Лисичанского каменноугольного района. XVIII–XIX вв. / Ю. П. Кострица. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1994. – С. 36.

³³ Абуков С. Н. Имение Борисовских как пример крупного помещичьего хозяйства Юго-Восточной Украины второй половины XIX века / С. Н. Абуков // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 9. / Голов. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – С. 99.

власники заводу побудували будинки для родинних та казармені приміщення для неодружених працівників³⁴.

Наслідком промислового підйому другої половини XIX – початку XX століття стала активна урбанізація Донбасу, що відбувалася у тому числі й завдяки зусиллям підприємців. Так, засновник Селезньовського товариства кам'яновугільної та заводської промисловості К. Л. Мсциховський відмічав у документах до Міністерства торгівлі та промисловості у 1906 році, що рудничне населення селища Селезньовка складає 5 000 осіб, з яких тільки 1 500 працюють на руднику³⁵. Збудовані ними будівлі та споруди навколо промислових об'єктів зросталися зі старими населеними пунктами, утворюючи нові поселення, що за своїми розмірами значно перевищували колишні. Зокрема, на початку XX століття з невеличким селом Петромар'ївка Слов'янського повіту Катеринославської губернії злилися шахтарські селища навколишніх копалень та ливарно-механічного заводу: Петромар'ївського рудника – 16 будинків на 26 квартир для службовців, 5 казарм, 112 будинків на 225 квартир для робітників з родинами; Варваропольського рудника – 12 будинків на 14 квартир для службовців, 10 казарм на 250 робітників, 152 сімейних будинків на 304 квартири; Єлизаветинського рудника Соколова – 3 будинки та 5 казарм; рудника Золотарьова – 4 будинки і 3 казарми; заводу – 1 будинок та 2 казарми³⁶. Нове робітниче містечко Петромар'ївка було у десятки разів більше колишнього села, оскільки тут з'явилося 25 казарм для робітників та 300 будинків для службовців та тих працівників, що мали родини.

Благоустрій та комфорт у новостворених поселеннях був низьким. Однак у досліджуваній період не дуже упорядкований вигляд мали не тільки шахтарські селища, цим же відмічалися навіть повітові центри Донбасу. Так, у Слов'янську жодна з 18 вулиць не була замощена, а в нічний час селище на мало освітлення. Старобільськ – повітовий центр Харківської губернії –

на початку XX ст. був забудований переважно однопверховими будинками, критими очеретом та соломою. Вулиці також не упорядковувалися та не освітлювалися. Луганськ – значний промисловий центр Донбасу, де напередодні Першої світової війни мешкала 61 тис. осіб, мав 7 993 домоволодіння. З 198 вулиць міста лише 17 вулиць центру мали тверде покриття. Під час весняних та осінніх дощів вулицями міста пройти було практично неможливо. У Луганську не було каналізації та водопроводу.

Взагалі санітарно-гігієнічні умови життя того періоду були незадовільними. Це визнавали і самі підприємці, приймаючи рішення на одному зі з'їздів гірничопромисловців про заборону селити робітників у землянках та необхідність будувати приміщення у сухих місцях³⁷. Вкрай складне загальне становище у Донбасі змусило державу до створення «присутствій» з гірничозаводських справ, що мали контролювати медичні та санітарно-гігієнічні умови життя робітників.

Так, Катеринославське губернське з фабричних справ присутствіє 28 квітня 1898 року видало обов'язкову постанову «Про санітарний благоустрій промислових закладів», згідно з яким перед підприємцями висувалися певні вимоги щодо облаштування як промислових, так і житлових приміщень, відповідно до температурного режиму, рівня освітлення, забезпечення санітарних умов³⁸. Однак значна частина підприємців всіляко намагалася уникнути соціальних витрат, не виконуючи рішень та постанов як державних установ, так і колективних органів промисловців. Підприємці шукали пояснення кризового становища на окремих підприємствах і в галузі загалом надмірними поборами з боку місцевих чиновників, що відволікали кошти промисловців від розвитку справи і непродуктивно збільшували обсяги невиробничих витрат власників. Наприклад, вуглепромисловець І. Правда Бахмутського повіту у 1902 році звертався до губернатора та державного керівництва (аж до С.Ю. Вітте) з проханням зменшити побори місцевих поліцейських. За його

³⁴ Харьковский фабричный округ. (Отчет за 1885 г. фаб. инсп. В. В. Святловского) – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1886. – С. 117.

³⁵ ДАЛО, ф. 10, оп.1, спр. 1, арк. 11зв.

³⁶ История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. В 26 томах. / Зав. ред. В.М. Кулаковский. – К.: Институт истории АН УССР. Главная редакция Укр. сов. Энциклопедии, 1976. – С. 461–462.

³⁷ Лазанська Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початок XX ст.: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 129.

³⁸ ДАЛО, ф. 2, оп.1, спр. 2, арк. 4зв.-5.

словами, промисловці власним коштом утримували фабричну поліцію, однак голова поліцейського управління вимагав додатково перерахувувати щорічно 30 000 руб. на посилення канцелярських витрат, а також від 5 000 до 6 000 руб. на рік на інші потреби. Перевірки старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії підтвердили, що у Бахмутському повіті мають місце збори, що вказані підприємцем³⁹.

Під час контрольних перевірок за незадовільні умови життя робітників на підприємстві накладалися штрафні санкції, аж до закриття підприємств до тих пір, поки ситуація не була виправлена. Так, губернатор Катеринославської губернії за антисанітарне становище житлових приміщень гірничих робітників закриття у лютому 1908 року рудник Нового Товариства Криворізьких залізних руд до прийняття необхідних заходів щодо виправлення ситуації⁴⁰. Підприємець П. Тіярт у 1913 році оскаржував протокол поліцейського пристава про антисанітарне утримання казарм робітників, унаслідок якого на нього було накладено штраф і зобов'язано протягом трьох днів виправити санітарний стан кухні та житлових приміщень⁴¹.

Оскільки значна частина працівників Донбасу були колишніми селянами, то їх не дуже «лякали» санітарно-гігієнічні умови заводського житла, яке при порівнянні з селянським виглядало досить задовільним. О. Кауфман так описував на початку ХХ ст. житло пересічного селянина: «...8–9-аршинна хата, заввишки не більше сажені. Розповсюджені курні хати. Хати майже завжди вкриті соломою, часто протікають, а взимку для тепла у багатьох місцевостях обкладали майже до даху гноєм. На 7–9 куб. саж. мешкає родина селян інколи дуже значних розмірів. Сплять у два поверхи – на лавках, нарах та печі. Підлога практично завжди земляна, тому що взимку до хати вносять ягнят, телят, порослят, а інколи навіть вводять корову. Лазень майже немає»⁴².

Авторитетний український історик О. Реєнт підкреслював: «...на сільськогосподарських угіддях ще менш, ніж на промислових підприєм-

ствах, дотримувалися правил безпеки, гігієни й охорони праці, менш прискіпливим був контроль державної адміністрації, що створювало умови для зловживань. У 90-х роках наявні трудові ресурси сягали 10,7 млн. осіб. З них сільське господарство потребувало 2,3 млн., в інших галузях економіки працювали 1,1 млн. осіб. Решта – 7,3 млн., або 68% робочої сили становили надлишок, основну масу якого були безробітні, а ще якусь частину – не повністю зайняті. Всі вони були приречені на жалюгідне, напівголодне існування»⁴³.

Не ідеалізуючи становище робітників Донбасу, слід зазначити, що порівняно з величезною масою безземельного селянства, яке часто взагалі не мало можливості прогнати свої родини у селі, промислові підприємства забезпечували працівникам певні умови життя та праці. На початку ХХ століття було зафіксовано багато випадків, коли навіть після закриття промислових підприємств за часів економічної кризи, заробітчани не покидали заводські містечка. Так, під час кризи 1910 року у Макіївці було закрито декілька копалень, внаслідок чого звільненими опинилися біля 10 тис. шахтарів. Проте ніхто з них не повернувся до рідних селищ, а чекали у промисловому містечку відкриття рудників та отримання нової роботи⁴⁴.

Отже, наслідком промислового розвитку Донбасу на початку ХХ ст. стало суттєве чисельне збільшення населення регіону. Значна частина нових мешканців Донбасу були працівниками промислових підприємств і селилися навколо заводів, фабрик та рудників у пропонуваніх власниками житлових приміщеннях. Якість та розміри такого житла були неоднаковими, розрізнялися й умови його надання. Краще порівняно з іншими категоріями робітників забезпечувалися житлом інженерно-технічні кадри та висококваліфіковані працівники. Значно гіршими були житлові умови некваліфікованої робочої сили. Низьким поки ще залишався рівень благоустрою як робітничих селищ, так і загалом населених пунктів регіону. Урядові кола намагалися контролювати санітарно-

³⁹ ДАДО, ф. 23, оп. 1, спр. 3, арк. 4зв, 12зв.

⁴⁰ Там само, ф. 11, оп. 1, спр. 984а, арк. 128.

⁴¹ Там само, ф. 20, оп. 1, спр. 97, арк. 17.

⁴² Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. / А. А. Кауфман. – М.: Типолитография Тов-ва И.Н. Кушнарева и К^о, 1918. – С. 55.

⁴³ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / О. П. Реєнт / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 147.

⁴⁴ История рабочих Донбасса: в 2 т. – К.: Ин-т истории АН УССР. – Т. 1. Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и переход от капитализма к социализму / Гл. ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К., 1981. – С. 76.

гігієнічні умови життя та загальне становище на промислових підприємствах Донбасу, проте частина підприємців все ж таки уникали виконання їх вимог. Вітчизняні підприємці були представниками свого часу і свого середовища. Як прагматичні бізнесмени вони чітко усвідомлювали певну необхідність утримання власних робітників і, частіше за все, виходячи виключно з цієї необхідності, несли соціальні витрати у сфері житлового забезпечення. Уривчасті дані цього періоду не дають змоги з'ясувати повну картину вирішення житлової проблеми на підприємствах гірничої та гірничозаводської галузей, однак, за нашими підрахунками, лише навколо Катерининської залізниці власниками рудників та копалень до 1914 року було збудовано 123 будинки для службовців на 160 квартир, 1 159 сімейних будинків на 4 594

квартири та 141 житлове приміщення казарменого типу. Діяльність підприємців у цьому напрямку була недостатньою, проте, якщо промисловці все ж таки вклали кошти у вирішення житлової проблеми промислового населення Донбасу, то держава взагалі усунулася від виконання цього завдання соціального розвитку регіону.

Враховуючи важливість розглянутої проблеми для ґрунтовного аналізу суспільно-політичних і економічних процесів у регіоні, зазначена тема має подальші перспективи дослідження, передусім що стосується особливостей житлового забезпечення робітників різних галузей промисловості, питань співпраці підприємців та органів місцевого самоврядування, які можуть стати у нагоді у вирішенні відповідних завдань на сучасному етапі розвитку України.

References

- Abukov, S. N. (2002). Imenie Borisovskih kak primer krupnogo pomeshhich'ego hozjajstva Jugo-Vostochnoj Ukrainy vtoroj poloviny XIX veka (Z. H. Lykhubova, Ed.). *Novi storinky istorii Donbassu. – New pages of Donbas history*, (9), 96–100. [in Russian].
- Fomin, P. I. (1915). *Gornaja i gornozavodskaja promyshlennost' Juga Rossii*. Har'kov: Tip. B. Bengis. [in Russian].
- Har'kovskij fabričnyj okrug. (Otchet za 1885 g. fab. insp. V.V. Svatlovskogo). (1886). Sankt-Peterburg: Tipografija V. Kirshbauma, 1886. [in Russian].
- Illjustrirovannyj sputnik po Kursko-Har'kovo-Sevastopol'skoj zheleznoj doroge. (1902). Har'kov: Tov-vo «Pechatnja S.P. Jakovleva». [in Russian].
- Kaufman, A. A. (1918). *Agrarnyj vopros v Rossii*. Moskva: Tipolitografija Tov-va I.N. Kushnareva i K^o. [in Russian].
- Kondufor, Ju. Ju. (Ed.). (1981). *Istorija rabochih Donbassa (Vol. 1)*. Kyiv: In-t istorii AN USSR. [in Russian].
- Kostrica, Ju. P. (1994). *U istokov gornozavodskogo dela. Očerki istorii razvitija Lisichanskogo kamennougol'nogo rajona. XVIII–XIX vv.* Rostov-na-Donu: Rostovskoe knizhnoe izdatel'stvo. [in Russian].
- Krutikov, V. V. (1992). *Burzhuazija Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyi period*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU. [in Ukrainian].
- Kruze, Je. Je (1981). *Uslovija truda i byta rabochego klassa v Rossii v 1900–1914 gg.* Leningrad: Nauka. [in Russian].
- Kulakovskij, V. M. (Ed.). (1976). *Istorija gorodov i sel Ukrainskoj SSR. Voroshilovgradskaja oblast'*. Kyiv: Institut istorii AN USSR. Glavnaja redakcija Ukr. sov. Jenciklopedii. [in Russian].
- Kulchytskyi, S., & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorichni faktory i politychni tekhnologii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Lazanska, T. I. (2000). Vytraty pidpriemstiv Ukrainy po zabezpečenniu sotsialnykh potreb robitnychoho klasu naprykintsi XIX st. [The cost of Entrepreneurs of Ukraine to ensure the social needs of the working class in the late XIX century]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatok XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.*, (1), 114–136. [in Ukrainian].
- Ljashenko, V. G. (Ed.). (1998). *Istorija predprinimatel'stva v Ukraine (1861–1917)*. Doneck: DiJeHP. [in Russian].
- Mykhnenko, A. M. (1999). *Istorii Donbasu. 1861 – 1945 rr.* Donetsk: Yuho-Vostok. [in Ukrainian].
- Pamjatnaja knizhka i adres-kalendar' Ekaterinoslavskoj gubernii na 1913 g. (1913). Ekaterinoslav: Tipografija gubernskogo pravlenija. [in Russian].
- Po Ekaterininskoj zheleznoj doroge. *Izdanie Upravlenija Ekaterininskoj zheleznoj dorogi*. (1912). Ekaterinoslav: Tipolitografija Ekater. zhel. dor. [in Russian].
- Podov, V. I. (1969). *Donsoda. Očerki iz istorii Doneckogo ordena Lenina sodovogo zavoda im. V.I. Lenina*. Doneck: Donbass. [in Russian].
- Predprinimatel'stvo i predprinimateli Rossii: ot istokov do nachala XX v.* (1997). Moskva: ROSSPJeN. [in Russian].
- Reient, O. P. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Satanovskij, L. I. (Ed.). (1913). *Spravocchnaja kniga «Ves' Ekaterinoslav»*. Ekaterinoslav. [in Russian].